

УДК 364.05

## СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

**Щербата Ганна Михайлівна** – заступник начальника управління, начальник відділу соціальних виплат і допомог управління праці та соціального захисту населення Ленінської районної у м. Харкові ради, здобувач кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

*Стаття присвячена актуальній проблемі - визначенню сутності соціального захисту населення. Аналіз даного феномену проводиться з точки зору соціологічного підходу, що дозволяє комплексно та системно розглянути означену проблему.*

**Ключові слова:** соціальна система, соціальна група, соціальний конфлікт, соціальний захист населення, соціальна політика.

*Статья посвящена актуальной проблеме – определению сущности социальной защиты населения. Анализ данного феномена проводится с точки зрения социологического подхода, что позволяет комплексно и системно рассмотреть обозначенную проблему.*

**Ключевые слова:** социальная система, социальная группа, социальный конфликт, социальная защита населения, социальная политика.

*The article is devoted to reveal the system of social safety category concept - one of the most importance. This phenomenon is analysed from sociological approach viewpoint.. It allows to deal this problem systematically and complexly.*

**Key words:** social system, social group, social conflict, social defense of population, social policy.

Проблеми формування, функціонування та розвитку системи соціального захисту населення як показника ступеню демократизації суспільства, його політичної зрілості та економічної збалансованості, є предметом політичних дискусій та наукових досліджень як у світовому масштабі, так і в масштабі окремої держави. Вітчизняна система соціального захисту населення потребує вивчення, бо через низку факторів вона перетворюється на спекулятивний інструмент маніпуляцій з боку політичних сил, втрачаючи свої основні функції. Соціальний захист населення як система заходів з підтримки соціальної збалансованості суспільства та розвитку на довгострокову перспективу сьогодні підмінюється популістськими заходами у вигляді соціальних трансфертів, які не мають економічного підґрунтя. Одним із чинників цього явища є відсутність чіткої концепції цього феномену.

Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням системи соціального захисту населення слід назвати: О.Ф. Новикову, Е.М. Лібанову, Н.П. Борецьку, І.Д. Зверєва, І.І. Миговича, А.І. Андрющенко. Теоретиків російської школи представляють Г.І. Осадча, Є.І. Холостова, П.Д. Павленок, Г.І. Зайнишев, В.І. Курбатов, М.В. Фірсов.

Аналіз наукової літератури з питань теорії та методології дослідження соціальних проблем вказує на існування різних підходів до визначення поняття «соціального захисту населення», які відбивають різні аспекти його сутності. Пропонується розглядати соціальний захист як у вузькому значенні, так і у більш розгорнутому, широкому значенні. Поняття «соціальний захист», незважаючи на універсальне застосування, тлумачиться по-різному, що обумовлено надзвичайною різноманітністю підходів і моделей реалізації соціального захисту населення у різних країнах.

На нашу думку, найбільш доцільним уявляється соціологічний підхід, специфіка якого полягає в розгляді системи соціального захисту населення як суспільного феномену крізь призму потреб та інтересів соціальних груп з урахуванням впливу об'єктивних факторів зовнішнього середовища.

Сутність системи соціального захисту розглядається через її функції і соціальні ролі, які виконуються нею в конкретній історичній ситуації. Предметом соціологічного аналізу виступають механізми функціонування і розвитку останньої. Метою – уточнення теоретико-методологічних підходів до аналізу цього складного соціального феномену.

Соціальний захист населення як суспільного явища можна розглядати з точки зору наступних соціологічних парадигм.

Структурний функціоналізм є найпоширенішою концепцією, з точки зору якої розглядається суспільство. В самій її назві відображена подвійність підходу до вивчення механізму, що забезпечує стійкість соціальної системи. З одного боку, структурний підхід передбачає аналіз структурних елементів системи з метою виявлення їх функцій. Фундаментальні розробки структурного функціоналізму здійснив Т. Парсонс, який сформував концепцію соціальної системи. Соціальна структура є система відносин між «дійовими особами», заснована на певних зразках, що проявляються у взаємозалежних ролях. Роль же виступає ланкою, що зв'язує «дійову особу» (актора) з соціальною структурою. Соціальна система діє тоді, коли відбувається певна диференціація соціальних ролей і позицій, прав і обов'язків, що їм притаманні, за наявності спільних цінностей. Іншими складовими частинами загальної системи дій є система культури, система особистості та система поведінкового організму. З іншого боку, для реалізації системи дій необхідна її здатність до адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження зразків, тобто система має відповідати чотирьом функціональним вимогам. Адаптивна система становить собою зосередження важливих здібностей людей, які допомагають їм адаптуватися до вимог фізичного, біологічного та соціального оточення. Система особистості є основним агентом процесів дії, реалізації культурних принципів і вимог. Інтегративна ж функція пов'язується переважно з соціальною системою, що формує соціальні відносини між дійовими особами (акторами) і колективами. Збереження взірця реалізується системою культури, що організує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну. Аналізуючи взаємозв'язки між чотирма функціональними вимогами дії, а також між ними і оточенням, Т. Парсонс відмічає важливе явище: взаємопроникнення. Найвідомішим взаємопроникненням є інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм особистістю. Одним з прикладів взаємопроникнення є інституалізація нормативних компонентів культурних систем та ін. [6,7,9 с. 125 ].

Будь-яка соціальна система повинна забезпечити можливість досягнення мети соціальними суб'єктами шляхом успішної їх адаптації у суспільстві, інтеграцію, збереження взірця (стандартів).

Аналіз системи соціального захисту населення в межах цього підходу передбачає можливість цієї інституції створювати умови для адаптації соціальних суб'єктів у соціумі як зовнішньому середовищі їх життєдіяльності, досягнення мети, тобто задоволення сукупності вітальних і соціальних потреб. Збереження взірця, в свою чергу, реалізується через систему цінностей, яка відображає уявлення населення про ступінь відповідальності за власне благополуччя та відповідальності держави за створення умов, які цьому сприяють, що і становить ідеологічну складову формування соціальної політики.

Не менш важливим внеском у теорію є застосування виділених Т. Парсонсом чотирьох рівнів системи: первинний або технічний рівень, де елементи взаємодіють один з одним безпосередньо; управлінський, що регулює процес обміну; інституціональний, де вирішуються питання більш загальні, і соціетальний, що концентрується в сучасному суспільстві в політичних та соціальних сферах. [5, с. 44]

Так, у системі соціального захисту населення в якості первинного технічного рівня виступає безпосередньо сфера взаємодії суб'єктів соціального захисту та населення з надання соціальних послуг останнім, матеріального забезпечення та підтримки. Управлінський рівень – сфера взаємодії суб'єктів соціального захисту населення різних рівнів для скерованості дій соціальних установ, служб, організацій щодо реалізації програм соціального захисту. Інституціональний - рівень, який характеризує систему соціального захисту населення як організаційну структуру, яка займається професійною нормотворчою діяльністю з питань забезпечення соціального захисту останнього. Соціетальний рівень – рівень соціальної політики держави. Кожний рівень при цьому виконує превентивні, регулюючі та контролюючі функції. Сенс регулювання полягає в тому, щоб сприяти гармонізації інтересів різних верств та соціальних груп населення в кожній його сфері для забезпечення рівноваги та стабільності. З метою інтеграції соціуму, окремих соціальних груп у соціальних системах впроваджено два механізми: соціалізації і соціального контролю.

Визначені Т. Парсонсом механізми соціалізації та соціального контролю забезпечують інтеграцію людини, зокрема, із особливими потребами в суспільство для збереження її активної позиції, знаходження своєї ролі в ньому.

Даний методологічний підхід у подальшому використовується нами при розробці концепції соціального захисту населення, оскільки дозволяє розглядати його в цілому, комплексно, як складну

соціальну систему, концентруючи увагу на тих елементах і процесах, які забезпечують рівновагу та усталеність соціуму.

При дослідженні системи соціального захисту населення в трансформаційному суспільстві, для якого характерні нестабільність, маргінальність, аномія, доцільно звернутися до конфліктологічного підходу, який дозволяє виявити причини порушення рівноваги в суспільстві, розробити механізми, форми і методи управління конфліктами, можливість використання діалогових технологій.

Розгляд системи соціального захисту населення як інструменту соціальної політики з забезпечення соціальної рівноваги та соціальної безпеки в суспільстві, як вважають деякі науковці (О.Ф. Новікова, Н.П. Борецька), вимагає проведення аналізу останньої з позиції теорії конфлікту. Сучасна теорія конфлікту сприйняла багато положень марксизму, доповнюючи його інтерпретацію ідеями Г. Зімеля, М. Вебера, Р. Міхельса, В. Парето.

Для різних концепцій конфлікту характерні відмінні трактовки їх природи. Якщо К. Маркс підкреслював антагонізм інтересів соціальних суб'єктів, в основі яких лежать економічні чинники, то Г. Зімель вбачав чинники соціальних конфліктів у властивих людині «інстинктів боротьби», і звертав увагу на інтегративні наслідки конфліктів. М. Вебер, розробляючи багатфакторну теорію соціальної стратифікації, виділив вплив ідейно-культурних факторів. Він вважав, по-перше, що нерівний доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів у різних частинах системи; по-друге, усім соціальним системам притаманний нерівномірний розподіл обмежених ресурсів; по-третє, конфлікти інтересів рано чи пізно викликають відкрите зіткнення між власниками і не власниками ресурсів, тими, хто володіє ними, та тими, хто їх не має; конфлікти викликають реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що служить поштовхом для нових конфліктів, веде до змін тощо [1,11,13].

Запропоновані даними авторами конфліктологічні концепції розуміння природи соціального конфлікту та чинників, які призводять до його виникнення, зокрема, нерівний доступ до благ, поряд з іншими, використовуються нами при визначенні специфіки об'єктів соціального захисту населення (найбільш уразливих груп), їх характеристики як потенційних учасників соціального конфлікту, на попередження або вирішення якого спрямована робота суб'єктів системи соціального захисту населення.

У кінці 50-х років XX ст. німецький соціолог Р. Дарендорф, піддаючи критиці функціоналізм у визначенні суспільних явищ і подій, висуває діалектичну теорію конфлікту. Суспільний організм Р. Дарендорф розглядає як дві сторони: світлу, що виявляється в громадянській згоді, та темну, що відбиває безперервну боротьбу і конфлікти. Структурно-функціональний підхід до соціальних конфліктів дав можливість ґрунтовно проаналізувати суспільну злагоду і стабільність в суспільстві, оминаючи постійну боротьбу і соціальні конфлікти, тим самим, викликаючи необхідність досліджувати не тільки соціальні конфлікти, а й позитивні соціальні процеси в суспільстві.

Новий підхід, що ураховує обидві сторони суспільної реальності, Р. Дарендорф називає діалектико-конфліктним, підкреслюючи, що конфлікти - головні чинники змін в суспільстві, що діалектика стабільності і змін, інтеграції і конфлікту функцій і мотивів, згоди і примусу – ось, що лежить в основі суспільства, його соціальності. Р. Дарендорф, слід за К. Марксом, покладає в основу концепції соціальної реальності такі їх характеристики: по-перше, соціальні системи перебувають у постійному стані конфліктності; по-друге, конфліктує інтереси зосереджуються на опозиційних полюсах і позначаються на соціальній структурі, суперечливість інтересів є наслідком розподілу влади, розподілу на володарюючих та підвладних; по-третє, існує тенденція поляризації інтересів; діалектика конфліктів полягає в тому, що розв'язання одного конфлікту створює ґрунт для наступного, породжує нове протистояння [12].

Соціальні зміни властиві будь-якій системі. На відміну від К. Маркса, який відзначав, що корені соціальних конфліктів лежать в економіці, власності на засоби виробництва, соціолог Р. Дарендорф вважав, що вони полягають в інституціоналізації відносин влади в суспільних формуваннях. Розрізняються їх підходи до аналізу соціальних конфліктів: у К. Маркса рухомою силою конфліктів виступає історичний розвиток, суспільні політико-економічні системи, у Р. Дарендорфа - мінливі формальні асоціації, бюрократичні структури та ін. [9, с.127].

Надане Р. Дарендорфом визначення сутності соціальної системи в рамках конфліктологічного підходу, а саме-притаманні їй соціальні зміни, покладено нами в основу характеристики соціального захисту населення як динамічної системи, що змінюється під впливом історичних, політико-економічних та інших факторів.

Теорія конфлікту постійно розвивається. В 60-х роках Л. Козер відстоює необхідність широкого і всебічного осмислення суспільних явищ в соціально-історичному контексті соціофілософського сприйняття конкретних соціологічних факторів. Конфліктологічний підхід, запропонований Л. Козером, в основу соціального життя ставить інтереси. Соціальне життя породжує протистояння, зіткнення інтересів соціальних спільнот, а їх соціальна життєдіяльність породжує структурне напруження, конфлікти. Соціальне життя - це організована, упорядкована система дій і взаємодій людей, його структура в русі (функціонуванні) і взаємодії. Соціальним системам притаманні суперечності, вони тяжіють до змін. У цьому полягає сутність конфліктного підходу, який підкреслює позитивні функції соціального конфлікту в суспільному житті і оновленні соціальних систем [4, 8, 9, с.128].

Таким чином, конфліктологічний підхід дає можливість розкрити сутність соціальних явищ, подій, запропонувати шляхи вирішення багатьох актуальних проблем суспільного життя. Аналіз з позиції конфліктологічного підходу дозволяє розкрити його не тільки негативні, а й позитивні функції.

Оскільки основною причиною низької ефективності функціонування вітчизняної системи соціального захисту населення є невідповідність її змісту, форм і методів реальним потребам населення, формальний підхід до визначення соціальних стандартів якості життя, існує необхідність в аналізі цієї системи крізь призму задоволення потреб і інтересів індивіда, соціальної групи.

При аналізі діалектичного взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного нами використовується теорія П. Бурд'є, в якій він розглядає такі поняття, як «габітус» і «поле». В його розумінні габітус виступає як певна сукупність внутрішніх установок людини, які формуються в процесі суспільної практики. Габітус – це система диспозицій, що структурує і спрямовує практику агента, в основі якої лежить минулий досвід; це певний набір моделей, за допомогою яких люди оцінюють навколишній світ. Поле ж П. Бурд'є розглядає як мережу відносин, які виникають в процесі взаємодії соціальних агентів з соціальним простором (полями). Ці соціальні мережі існують незалежно від індивідуальної свідомості і волі. Обґрунтовуючи цю думку П. Бурд'є виділяє реальність першого порядку, яка існує незалежно від соціальних агентів, яка формується через розподіл матеріальних ресурсів і засобів, привласнення деякими з них вигідних в соціальному плані благ і цінностей, тобто мається на увазі об'єктивний компонент. І виділяє реальність другого порядку - це суб'єктивні характеристики, які віддзеркалюють усвідомлення людиною різних символів, за якими здійснюються емоційні оцінки зовнішнього світу соціальними агентами [10].

В теорії П. Бурд'є використовується поняття агента замість суб'єкта та індивіда, що на думку автора, підкреслює відсутність їх власної активності. Поведінкові практики агентів не завжди спрямовані на досягнення усвідомленої цілі.

З точки зору теорії соціальної роботи, як теоретико-методологічної основи системи соціального захисту населення, корисною є думка П. Бурд'є про цілісність людської істоти, яка характеризується єдністю біологічного і соціального в структурі агента.

Таким чином розглядаючи детермінанти стану системи соціального захисту населення ми повинні визначити як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, які визначають її ефективність.

Серед об'єктивних, за Бурд'є, ми розглядаємо всю систему соціально-економічних, соціально-політичних умов та факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на її функціонування. Серед суб'єктивних, ми визначаємо специфіку потреб тих чи інших соціальних груп та індивідів, їх інтересів, цінностей, соціальних настанов, що дозволяє визначити шляхи подолання соціальних протиріч та оптимізації управління системою соціального захисту населення.

Викладені вище теоретико-методологічні концепції можуть виступати основою побудови поліпарадигмального підходу до соціологічного аналізу соціального захисту населення. В кожному з них розглядаються ті чи інші сторони проблеми, визначається понятійний апарат, категорії, які дозволяють розкрити сутнісні характеристики системи соціального захисту населення. Соціологічний підхід дозволяє розглянути соціальний захист населення крізь призму потреб і інтересів його суб'єктів, в якості яких виступають представники різних соціальних груп, спільнот, верств як клієнти цієї системи. Сутність соціального захисту розглядається через його функції і соціальні ролі, що виконуються ним в конкретній ситуації. Соціологічний підхід дає можливість розглянути проблему комплексно, системно, в усій сукупності соціальних зв'язків і відносин; вивчити вплив детермінуючих його умов і факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру; цілісність розгляду останнього як елемента складного соціального цілого, його місця та ролі серед соціальних регуляторів відносин в суспільстві як у соціальному організмі.

Підводячи підсумки аналізу викладених теоретико-методологічних підходів, пропонуємо розглядати систему соціального захисту населення як відкриту, розгалужену, багаторівневу та багатофункціональну динамічну систему, дія якої спрямована на підтримку індивідуально-суспільної рівноваги, активізацію соціально-економічного потенціалу, упередження негативних наслідків трансформаційних процесів, мінімізацію соціальних ризиків у суспільстві шляхом законодавчого, економічного, організаційного, управлінського забезпечення, яке базується на двохсторонньому зв'язку з соціумом, окремими соціальними верствами населення.

Змішана система соціального захисту, яка поєднує в собі реабілітаційні механізми та превентивні технології, є оптимальною для суспільства періоду трансформації.

Така система передбачає наявність постійного моніторингу з метою вивчення соціальних проблем суспільства, постійного оновлення банку соціально-економічної інформації про специфіку потреб різних верств населення, рівня їх задоволеності цільовими соціальними програмами, динаміки рівня та якості їх життя.

### Література:

1. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – 764 с.
2. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. Социология Макса Вебера. – М., 1991. – 143 с.
3. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. – М.: Просвещение, 1997. – 390 с.
4. Козер Л.А. Функции социального конфликта/Пер. с англ. О. Назаровой; Под общ. ред. Л.Г. Ионина. – М.: Дом интеллектуальной книги: Идея-пресс, 2000 – 295 с.
5. Осадча Г.И. Социология социальной сферы: Учебное пособие для высшей школы. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2003. – 336 с.
6. Седов Л.А. Парсонс, Толкотт//Современная западная социология: Словарь. М.: Политиздат, 1990. - С. 257-260
7. Система современных обществ Парсонс Т./Пер. с англ.. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. – М.: Аспект – Пресс, 1998. – 340 с.
8. Современная американская социология. Под ред. В.И. Добренко. Изд-во МГУ, М., 1994. – 346 с.
9. Соціологія: [Підруч. Для вузів / В.П. Андрущенко, В.І. Волович, М.І. Горлач та ін.]: За заг. ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. Б.в.; Х.: Б.в., 1998. - 621 с.
10. Шишова И. Основные понятия концепции Пьера Бурдьё. – доступно на [http://www.situation.ru/app/j\\_art\\_632.htm](http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm)
11. Добренко В., Кравченко А. История зарубежной социологии. // Режим доступа: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Sociolog/dobr/05.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/05.php)
12. [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/sem/48.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/sem/48.php)
13. Социология. / Режим доступа: <http://www.nuru.ru/socio/010.htm>

© Г.М. Щербата, 2009